

Dalia PAKALNIŠKIENĖ

LIETUVIŲ KALBOS INTARPINIŲ IR *sta*-KAMIENIU VEIKSMAŽODŽIŲ DIACHRONINIAI SLUOKSNIAI

Intarpinių veiksmažodžių yra beveik visose indoeuropiečių kalbose — vienose mažiau, kitose daugiau. Jų raida atskirose kalbose skirtinga: vienose kalbose intarpiniai veiksmažodžiai išnyko dėl fonetinių ar kitokių priežasčių (pvz., perėjo į priesaginių veiksmažodžių klasę, plg. arm. *lk^c anem* "palieku" ir lot. *linquō*, skr. *riñákti*), kitose — pagausejo. Gausiausiai intarpinių veiksmažodžių atsirado rytų baltų, ypač lietuvių, kalbose. Jose intarpas, kaip ir priesaga *sta*, igijo tam tikras funkcijas, kurių nebuvo kitose indoeuropiečių kalbose.

Ypač svarbūs vaidmenį, formuojantis rytų baltų intarpiniams ir *sta* kamieniams veiksmažodžiams, suvaidino kategorinė semantika — savaiminio veiksmo reikšmės atsiradimas, susijęs su diatezinių opozicinių veiksmažodžių porų susiformavimu, pvz., *tiňka* / *teǐkia*, *ruňka* / *raǔkia* (Arumaa; Endzelīns LVG; Karaliūnas BKS BK; Kazlauskas LKIG; Kølln; Paulauskienė GVK; Stepanov VZP; Temčin RGF ir kt.). Taigi svarbu išanalizuoti lietuvių kalbos intarpinių ir *sta* kamienių veiksmažodžių ryšius su tos pačios šaknies (*i*)*a* kamieniais ir kai kuriais kitų struktūrų veiksmažodžiais. Ivaicių šaltinių duomenimis, lietuvių kalboje užfikuotos 356 intarpinių resp. *sta* kamienių ir (*i*)*a* kamienių bei mišriojo tipo veiksmažodžių opozicijos. Veiksmažodinių opozicijų genetinių ir darybinių ryšių analizė leidžia nustatyti lietuvių kalbos intarpinių ir *sta* kamienių veiksmažodžių diachroninius sluoksnius.

1. **Praindoeuropietiškajam** intarpinių veiksmažodžių sluoksnui¹ būdingi šie požymiai: intarpas paprastai jungési prie nykstamojo laipsnio šaknų (pvz., lot. *linquō* "lieku": skr. *riñákti* "palieka": pr. *po-líンka* "palieka"; lot. *rumpō* "daužau, plėšiu, griaunu": skr. *lumpáti* "laužo". Šaknies galо konsonantizmo būta gana riboto — dažniausiai šaknis baigesi sprogstamaisiais priebalsiais, rečiau pučiamaisiais.

Praindoeuropietiškųjų intarpinių veiksmažodžių reikšmė kategorinės semantikos požiūriu buvo nediferencijuota, jie reiškė tiek aktyvų, tiek ir savaiminį veiksmą (rodos, dažnesnė buvo aktyvaus veiksmo reikšmė), pvz., lot. *stringō* "pjaunu", av. *minásti* "maišo" (plg. lie. savaiminį veiksmą reiškiančius *striňga*, *mýšta*) ir lot. *ninguit* (=lie. *sniňga*). Tačiau jie skyrėsi nuo kitų

¹ Mūsų duomenimis, 12 lietuvių kalbos intarpinių veiksmažodžių yra paveldėti iš praindeuropietiškosios epochos (*sniňga*, *skiňda*, *límpa*, *stringa*, dial. *lin̄ka* "lieka", *mýšta*, *bun̄da*, *duñsa*, *kuñka*, *muñka*, *rum̄pa*, *señka* (Pečiulevičiūtė VEIK).

veiksmažodžių vienu iš kategorinės semantikos aspektų – veiksmo pobūdžiu, tai yra žymėjo terminatyvinį veiksmą (žr. Kuiper IN; Kølln: Marstrander NIC ir kt.).

2. **Baltų prokalbė** turejo būti išlaikiusi tą pačią būklę. Tai rodo baltų kalbų intarpiniai veiksmažodžiai su reliktine aktyvaus veiksmo reikšme, matyt, paveldėta iš praindoeuropietiškosios epochos, pvz., pr. *po-linka* "palielka", bendri lietuvių ir latvių kalbų dariniai *breñda* ir *briedu*, *čiun̄pa* ir *čūpu*, *rañda* ir *rùodu* ir t.t.; lietuvių *reñda* "ridena", *bruñka* "bruka, terpia, spraudžia, kiša" ir kt.

3. **Rytų baltų** epochoje įvyksta nemaža pokyčių. Prasideda verbalinių šaknų su kokybine balsių kaita išsišakojimo procesas – formuojasi semantinė morfologinė opozicija *c a u s a t ī v a / r e s u l t a t ī v a* (pvz., *kēlia* / *kÿla* : la. *ceļu* / *ciļstu*, *krēcia* / *kriñta* : la. *krešu* / *kritu* ir kt.). Šis procesas tėsesi ir rytų baltų kalboms išsiskyrus – daugelis lietuviškųjų opozicijų neturi atitikmenų latvių kalboje.

Rytų baltų kalbose greta intarpo įsigali *sta* kamienas, prasiplečia intarpinių ir *sta* kamienių veiksmažodžių fonetinės galimybės – šaknis gali baigtis ne tik sprogstamaisiais, pučiamaisiais priebsais, bet ir sonantais, pusbalsiais *ž*, *ų*. Šaknies galo konsonantizmas lemia skirtingą morfologinę esamojo laiko struktūrą lietuvių ir latvių kalbose, antai veiksmažodžiai su sonantiniu auslautu lietuvių kalboje turi intarpines esamojo laiko formas (pvz., *lýja*, *griūva*, *bÿla*), o latvių kalboje – *sta* kamienes (*listu*, *grūstu*, *balstu*) arba *a* kamienes (*liju*). Greta intarpinių esamojo laiko formų ir lietuvių, ir latvių kalboje vis labiau įsigali *sta* kamienės (ypač prieš pučiamuosius šaknies galo priebsius, sonantus, pvz., *dūžta* || *duñža*, *birsta* || *bÿra*).

Intarpas ir *sta* kamienas įgyja specifinę savaiminio veiksmo reikšmę, susijusią su diatezinių opozicinių veiksmažodžių porų susiformavimu: baltiškosios šaknys su balsių kaita išsiskiria į atskiras leksemas, sudarančias diatezinę opoziciją, pvz., balt. **vert-* / **virt-* > lie. *veřsti*, *veřčia*, *veřtē* ir *viřsti*, *viřta*, *viřto*.

Opozicijos causatīva / resultatīva susidarymas inspiravo ir kitus kamienų persigrupavimo procesus: šakniniai veiksmažodžiai, turintys nediferencijuotą diatezės požiūriu reikšmę, igijo naujus esamojo laiko formantus, pabréžiančius veiksmo pobūdį, veikėjo aktyvumą ir santykį su objektu, pvz., veiksmažodis *dēga* "degina, kaista" tarmėse turi *ia* kamienes ir intarpines esamojo laiko formas: *dēgia*, plg. la. *dedzu* (causatīva) ir *deñga* (mutatīva).

4.1. **Lietuviai kalboje**, be minėtyų rytų baltų epochoje prasidėjusių ir besitęšiančių procesų, opozicijos causatīva / resultatīva pagrindu ima kurčis nauja semantinė darybinė opozicija *d u r a t ī v a / t e r m i n a t ī v a*, kurios narių kategorinė semantika diferencijavosi pagal **veiksmo pobūdį** (neapibréžtos ir apibréžtos trukmės veiksmažodžiai). Anksčiau, regis, formavosi intarpinių resp. *sta* kamienių ir šakninių *ia* kamienių veiksmažodžių darybinė opozicija, formaliai adekvati opozicijai resultatīva / causatīva, pvz., *spiñga* / *spíēgia*, *-virksta* / *verčia*, *-šuñka* / *šauñka*. Vėliau ima rastis intar-

pinių resp. *sta* kamienių darinių iš mišriojo tipo veiksmažodžių, pvz., *týla* / *týli*, -éti; *kviñpa* / *kvépia*, -éti. Šių intarpinių ir *sta* kamienių veiksmažodžių semantika tampa labai apibrežta – visi jie reiškia perėjimą iš vienos būsenos į kitą. Dauguma terminatyvų vartojami su priešdéliais, igydami veiksmo pradžios reikšmę².

Ryši tarp dviejų skirtingo tipo opozicijų (resultatīva / causatīva ir terminatīva / duratīva), matyt, galėtų rodyti tam tikri veiksmažodžiai "tiltai", kurių kategoriniai semantiniai santykiai yra tarsi tarpiniai tarp abiejų opozicijų tipų, kaip antai: *šviñta* / *šviëcia*, *rýksta* / *réiskia*, *gilsta* / *gëlia*. Dabartinės kalbos požiūriu šie veiksmažodžiai sudaro opoziciją terminatīva / duratīva, tačiau nesunkiai galime ižvelgti ir kauzatyvinį ryšį tarp opozicinių leksemų (*šviësti* kauzuoja veiksmažodį *švist* ir t.t.).

4.2. Esamojo laiko formantams įgijus diferencijuotą kategorinę reikšmę, lietuvių kalboje ima rastis tiesioginių **imitatyvinių darinių**, reiškiančių g a r s a arba s t r u k t û r o s k i t i m a. Imitatyvinės šaknys įgyja atitinkamą morfologenę struktūrą, realizuojančią kategorinę ir konkrečiąją veiksmažodžių semantiką, plg. *bliurbéti*, -ia, -é (duratyvas, garso reikšmė) – *bliùrbéti*, *bliùrba*, *bliùrbéjo* (vibratyvas su iteratyvumo atspalviu, garso reikšmė) – *bliùrbti*, -sta, -o (mutatyvas, struktūros kitimo reikšmė).

Savaiminių intarpinių ir *sta* kamienių imitatatyvų kategorinė semantika neapibrežta – visi jie yra **mutatyvai**, paprastai reiškia **struktūros kitimą** (nykimą, glebimą, traukimąsi arba plėtimąsi), kartais pereinantį į fiziologinių ar psichinių procesų sferą. Fonetinės imitatatyvų galimybės iš esmės neribotos – šaknis gali prasidėti ir baigtis bet kuriuo priebalsiu ar jų samplaika, vokalizmas labai įvairus, bet dažniausiai nykstamojo laipsnio (pvz., *pliùrti*, *bliùkti*, *čipti* ir kt.).

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- A r u m a a P. 1957: Von der Eigenart des Ablauts un der Diathese im Baltischen.
— *Zeitschrift für slavische Philologie* 26, Heidelberg, 118–149.
- DLKŽ — *Dabartinės lietuvių kalbos žodynai* / Ats. red. J. Kruopas. Vilnius, 1972.
- E n d z e l ī n s J. 1951: *Latviešu valodas gramatika*, Riga.
- K a r a l i ū n a s S. 1987: *Baltų kalbų struktūry bendrybės ir jų kilmė*, Vilnius.
- K a z l a u s k a s J. 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.
- K ø l l n H. 1969: Oppositions of voice in Greek, Slavic and Baltic. — *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk – filosofiske Meddelelser* 43, 4. København.
- K u i p e r F. B. J. 1937: *Die Indogerманischen Nasalpräsentia*, Amsterdam.
- LKŽ I — *Lietuvių kalbos žodynai* I, Vilnius, 1968.
- LLKŽ — Balkevičius J., Kabelka J. *Latvių-lietuvių kalbų žodynai*. Vilnius, 1977.
- M a r s t r a n d e r Carl J. S. 1924: *Observations sur les présents indo-européens à nasale infixée en celtique*, Christiania.

² Vargu, ar tokia intarpinių ir *sta* kamienių terminatyvų daryba galėjo prasidėti bendroje ryty baltų kalbų epochoje. Latvių kalboje užfiksuota keliolika šio tipo veiksmažodžių pory, tačiau tarp jų ne tik nesusidaro darybinė opozicija terminatīva / duratīva, bet, regis, negalima ižvelgti jokio ryškesnio semantinio skirtumo, plg. *kvícu* || *-kstu*.

- P a u l a u s k i e n ė A. 1979: *Gramatinės lietuviių kalbos veiksmažodžio kategorijos*, Vilnius.
- P e č i u l e v i č i ū t ē V. 1994: *Lietuviių kalbos intarpinių ir sta kamienių veiksmažodžių etimologijos indoeuropiečių kalbose* (dipl. darbas, rankraštis), Klaipėda.
- S t e p a n o v J. S.: — Степанов Ю. С. Вид, залог, переходность (Балто-славянская проблема). — *Известия АН СССР. Сер. лит. и языка*.
 1976, 35. Р. 408—420 (1)
 1977, 36. Р. 135—152 (2)
 1978, 37. Р. 344—355 (4).
- T e m č i n S. L.: — Темчин С. Л. О распределении глагольных формантов *-n-* и *-sta* в прабалтийском. — *Jaunųjų filologijų darbai*, Vilnius.

DIACHRONISCHE SCHICHTEN DER INFIX- UND *sta*-STÄMMIGEN VERBEN IM LITAUISCHEN

Zusammenfassung

In diesem Artikel ist es festgestellt, daß die Bedeutung der Infixverben in Hinblick der Kategoriesemantik im Urbaltischen wie auch im Indoeuropäischen zuerst undifferenziert war. Diese Verben bedeuteten sowie aktive (vgl. apreuß. *polinka* "bleibt", lat. *linquō* "bleibe", ai. *rinákti* "verläßt"), als auch unabhängige Handlung (vgl. lit. *snīngā* "es schneit" und lat. *ninguit*). Im Urbaltischen formiert sich morphologische Opposition der *causatīva* / *resultatīva* (vgl. lit. *kēlia* / *kȳla* "hebt / sich erhebt", lett. *ceļu* / *cīlstu*). In ostbaltischen Sprachen entsteht die Wortbildungsopposition der *duratīva* / *terminatīva* (vgl. *spin̄ga* / *spiegia* "gellt / kreischt"). Imitationsbildungen sind nur der litauischen Sprache eigen (vgl. lit. *bliūrbsta* "sich ärgert").